

Wprowadzenie

Niniejsze sprawozdanie końcowe składa się z dwóch części: (1) opisu wyników w języku polskim, oraz (2) załączonych sześciu artykułów w języku angielskim, które zostały złożone do *International Journal of Sociology*.¹ Integralną częścią sprawozdania są też (3) dostarczone osobno cztery artykuły już opublikowane.² W części opisowej (1) korzystano z – w (2) i (3) – ale przedstawiono też inne wyniki, które znajdują swoje odzwierciedlenie w przyszłych publikacjach.

Projekt badawczy, którego sprawozdanie dotyczy został skrótowo nazwany NONWORK (nonwork.wordpress.com) i – zgodnie z planem – zrealizowany na podstawie oraz w połączeniu z badaniami POLPAN (polpnan.org). Projekt NONWORK jest integralnie związany z badaniami POLPAN w sensie merytorycznym i formalnym. W sensie merytorycznym, NONWORK dotyczy doświadczeń na rynku pracy i pozostawania poza rynkiem pracy, co badanie POLPAN uwzględnia. W sensie formalnym, nowe badania NONWORK zostały przeprowadzone wśród respondentów, którzy byli uprzednio indagowani w badaniach POLPAN. Poza tym, w projekcie NONWORK przewidziano wiele nowych analiz na materiałach z badania POLPAN, co zostało z powodzeniem zrealizowane.

Celemi całego projektu NONWORK było: (1) prawidłowe oszacowanie, dla różnych grup społecznych, prawdopodobieństw popadania w bezrobocie oraz „wychodzenia” z bezrobocia, a także (2) identyfikacja czynników, które sprzyjają znalezieniu i utrzymaniu pracy po okresie bezrobocia. Ponadto, analiza subiektywnych definicji sytuacji życiowych, w jakich znajdują się ludzie w różnych fazach kariery zawodowej doprowadziła do interpretacji mechanizmów, które zawierają czynniki wpływające na bezrobocie i znajdowanie zatrudnienia.

Analizy na materiałach z badania POLPAN

Analizy danych z ogólnopolskiego badania panelowego POLPAN, przeprowadzonego w latach 1988-2008 w pięcioletnich interwałach, w którym respondenci przedstawiali pełną historię zatrudnienia, wraz z wszystkimi przerwami w karierze zawodowej, pozwoliły zidentyfikować statystycznie istotne determinanty różnych form bezrobocia i wychodzenia z niego. W badaniach POLPAN te same osoby udzielały wywiadu w 1988, 1993, 1998, 2003 i 2008 roku. W 1988 roku próba obejmowała reprezentację mężczyzn i kobiet w wieku 21-65

¹ Z wyjątkiem jednego, wszystkie te artykuły są nowe. Artykuł Iriny Tomescu-Dubrow jest uaktualnioną wersją artykułu opublikowanego, ale za zgodą redaktora naczelnego *International Journal of Sociology*, prof. Sandry Marquart-Pyatt, został włączony do proponowanego specjalnego numeru tego pisma w zmienionej wersji.

² Analizy w tych artykułach dotyczą danych z badania POLPAN 1988-2008 i zostały przygotowane we współpracy z zespołem POLPAN. Jednakże ostateczne wersje tych artykułów i ich publikacja w *International Journal of Sociology* oraz *Polish Sociological Review* odbywała się w ramach niniejszego projektu.

lat. Niektóre z analiz przedstawione w tym opracowaniu zostały wykonane na materiałach uwzględniających dodatkowo podpróby osób młodszych, w wieku 21-30 w 1998 roku i 21-25 w latach 2003 i 2008. Próba z 2008 roku jest reprezentatywna dla dorosłej ludności Polski.

Przed zidentyfikowaniem determinant bezrobocia i wychodzenia z niego skupiono się na oszacowaniu prawdopodobieństw popadania w bezrobocie oraz „wychodzenia” z bezrobocia. Wśród osób, które w jakimś momencie pozostawały bez zatrudnienia z różnych przyczyn znajdują się szczególne kategorie, które – jak pokazują nasze analizy – zasługują na uwagę. Trzeba przy tym zwrócić uwagę, że przyjęta tu definicja bezrobocia jest szersza niż często przyjmowana w statystyce siły roboczej, która dodaje konieczne warunki „utrąty pracy” lub „niemożności znalezienia pracy po ukończeniu nauki”. Znaczna część potencjalnej siły roboczej nie spełnia tych warunków, a osoby do niej należące gotowe są podjąć pracę. Omawiany projekt jest jednym z nielicznych, które uwzględnia kategorię kobiet „przy mężu”, która należy do potencjalnej siły roboczej.

Oszacowania prawdopodobieństw popadania w bezrobocie oraz „wychodzenia” z bezrobocia dokonano dla klas społecznych oraz dla różnych poziomów wykształcenia. W takich oszacowaniach uwzględniono różnice w kompozycji tych kategorii społecznych ze względu na wiek, a także regionalnie zróżnicowane miejsce zamieszkania. Wzięto również pod uwagę wielkość miejscowości, ale tylko dla ludności miejskiej. Tak więc przyjęte oszacowania kontrolują podstawowe zmienne demograficzne, choć nie obejmują płci, gdyż szacunków dokonano dla mężczyzn i kobiet oddzielnie. Tabele 1 i 2 zawierają odpowiednie dane.

Tabela 1. Szacunkowe proporcje doświadczania bezrobocia co najmniej jeden raz w okresie pięciu lat (2003-2008) dla klas społecznych. Dane POLPAN-2008

Klasy społeczne w 2003 roku lub wcześniej	Mężczyźni	Kobiety	Razem
	Proporcja osób doświadczających bezrobocia		
Przedsiębiorcy	0,10	0,10	0,10
Menedżerowie	0,20	0,12	0,17
Specjaliści	0,12	0,20	0,16
Kierownicy	0,25	0,23	0,24
Samozatrudnieni	0,23	0,23	0,23
Pracownicy biurowi	0,40	0,24	0,30
Pracownicy usługowi	0,27	0,32	0,30
Robotnicy wykwalifikowani	0,23	0,22	0,23
Robotnicy bez kwalifikacji	0,36	0,40	0,38
Rolnicy	0,11	0,08	0,10

Szacunki popadania w bezrobocie wahają się od 38 do 10 procent w zależności od klasy społecznej. Przyjęto przy tym następujący schemat kategorii klasowych:

1. *Przedsiębiorcy*, do których zaliczamy tylko te osoby, które posiadają własną firmę i zatrudniają siłę roboczą poza własną rodziną. Jest to kategoria, która faktycznie powstała w procesie transformacji post-komunistycznej.

2. *Menedżerowie*, którzy oznaczają tu wyższe kadry kierownicze w zakładach produkcyjnych i usługowych, a także wyższe kadry administracyjne. W socjalizmie – a więc do 1989 roku – kategoria ta odpowiada klasie dysponentów mienia publicznego. W okresie transformacji post-komunistycznej jest to elita zarządzająca instytucjami państwowymi i prywatnymi.

3. *Specjaliści lub “eksperci”* są kategorią skupiającą tych wszystkich, którzy pracują w zawodach wymagających przygotowania na poziomie wykształcenia wyższego. Tradycyjnie są to górne warstwy inteligencji. Chociaż rola tej klasy uległa zmianie w czasie welwetowej rewolucji 1989 roku i w procesie ewolucji systemu ekonomicznego i politycznego, jej cechą wyróżniającą są kwalifikacje.

4. *Kierownicy*, czyli bezpośredni kontrolerzy procesu pracy. Są to kierownicy najmniejszych zespołów roboczych, którzy zwykle nadzorują pracę od 2 do 25 osób. To, co ich odróżnia od menedżerów, to ograniczenie ich władzy do jednej sfery: procesu pracy.

5. *Samozatrudnieni* lub „samodzielni” – pracujący na własny rachunek. Są to ci właściciele warsztatów pracy, którzy nie zatrudniają – poza rodziną – siły roboczej. W socjalizmie stanowili oni trzon prywatnej inicjatywy i byli względnie homogeniczną grupą rzemieślników, a także drobnych producentów i kupców. W wyniku post-komunistycznej transformacji, grupa ta stała się wewnątrznie zróżnicowana i z niej to wyodrębniła się klasa przedsiębiorców.

6. *Wykonawczy pracownicy umysłowi*. Konieczność znacznego wysiłku mentalnego w procesie pracy jest kryterium pozwalającym odróżnić wykonawczych pracowników umysłowych od pracowników fizycznych. Jednakże wykonawczy pracownicy umysłowi – tak, jak tu są rozumiani – nie obejmują ekspertów, którzy stanowią odrębną kategorię klasową.

7. *Pracownicy usług* – obejmujący sprzedawców i innych pracowników, których zwykło się określać jako “fizyczno-umysłowych”.

8. *Wykwalifikowani pracownicy fizyczni*. Są to przede wszystkim robotnicy fabryczni. W czasach socjalizmu byli oni nazywani awangardą klasy robotniczej, ale ich rola w procesie post-komunistycznej transformacji uległa zasadniczej zmianie, szczególnie w przemyśle ciężkim.

9. *Niewykwalifikowani pracownicy fizyczni* są pracownikami, których w zasadzie można przyuczyć do wykonywania czynności roboczych w stosunkowo krótkim czasie, na ogół nie dłuższym niż pół roku.

10. *Rolnicy*. Jest to kategoria bardzo zróżnicowana pod względem kwalifikacji i zamożności, ale to co ich łączy, to posiadanie i uprawianie ziemi.

Najwyższe wskaźniki „bezrobocia” – w sensie poszukiwania pracy - występują wśród robotników bez kwalifikacji (38), pracowników biurowych (30) i pracowników usług (30), a najniższe – wśród przedsiębiorców (10) i rolników. Rozpiętość jest bardzo duża i wskazuje na polaryzację struktury klasowej (Słomczyński i Janicka 2005, 2008) pod tym względem.

Trzeba przy tym zaznaczyć, iż różnice między kobietami i mężczyznami pod względem częstości doświadczania bezrobocia są znaczne, z wyjątkiem menedżrów i pracowników biurowych, wśród których to kategorii znacznie częściej mężczyźni są narażeni na utratę pracy. Natomiast odwrotna zależność występuje w przypadku specjalistów. Te różnice są statystycznie istotne.

W Tabeli 2 przedstawiono Szacunkowe proporcje doświadczania bezrobocia co najmniej jeden raz w okresie pięciu lat (2003-2008) dla kategorii wykształcenia. W zestawieniu z Tabelą 1 jest dość zaskakujące, iż osoby z wykształceniem podstawowym mają rzadsze doświadczenia z bezrobociem (11 procent) niż osoby z wykształceniem wyższym niepełnym (23) i pełnym (20). Najwyższy wskaźnik występuje w przypadku osób z wykształceniem ogólnokształcym i w przypadku tej kategorii następuje największa różnica między mężczyznami (33) i kobietami (20).

Tabela 2. Szacunkowe proporcje doświadczania bezrobocia co najmniej jeden raz w okresie pięciu lat (2003-2008) dla kategorii wykształcenia. Dane POLPAN-2008

Wykształcenie (wybrane kategorie)	Mężczyźni	Kobiety	Razem	N (razem)
	Proporcja osób doświadczających bezrobocia			
Podstawowe	0,13	0,10	0,11	235
Zasadnicze zawodowe	0,22	0,21	0,21	335
Średnie ogólnokształcące	0,33	0,20	0,25	132
Średnie zawodowe	0,19	0,19	0,19	269
Wyższe niepełne	0,22	0,24	0,23	79
Wyższe pełne	0,17	0,22	0,20	197
Ogółem	0,20	0,18	0,19	1470

Jeżeli wziąć pod uwagę biorących udział w POLPAN w całym okresie 1988-2008, wśród osób aktywnych zawodowo ponad dwie piąte miała co najmniej jedną przerwę w karierze zawodowej spowodowaną bezrobociem, z czego zdecydowanej większości udało się

powracać do pracy. Wszakże zróżnicowanie czasu oczekiwania na uzyskanie zatrudnienia jest strukturalnie uwarunkowane. Mówi o tym Tabela 3.

Tabela 3. Okres oczekiwania na uzyskanie pracy dla różnych klas społecznych. Dane POLPAN

Wybrane kategorie – połączone przy podobieństwie wskaźnika	W miesiącach
Przedsiębiorcy, menedżerowie, specjaliści	6,5
Kierownicy, samozatrudnieni	11,2
Pracownicy biurowi i pracownicy usług	21,6
Robotnicy wykwalifikowani,	8,5
Robotnicy niewykwalifikowani	23,4
Rolnicy	4,1

Badania panelowe POLPAN dostarczają danych o historii zatrudnienia respondentów w latach 1988 – 2003. Z tego powodu do modelowania związków pomiędzy charakterystykami na poziomie jednostkowym i strukturalnym a ryzykiem doświadczenia utraty pracy zastosowano statystyczną analizę historii życiowych (*event history analysis*, por. Allison 1984). Wybrano model Coxa dlatego, że właściwa dla niego postać podstawowego ryzyka utraty pracy nie jest ograniczona do jednego zdarzenia danego typu, jeśli zdarzenia są uporządkowane według czasu w jakim występowały. Model ten jest modelem ryzyka proporcjonalnego, w którym zakłada się, że konkretna postać stopnia ryzyka podstawowego pozostaje niesparametryzowana.

W modelu Coxa stopień ryzyka jest funkcją ryzyka podstawowego pomnożoną przez współczynniki współzależności i regresji.

$$h_i(t) = h_0(t) \exp(\beta'x)$$

gdzie:

$h_i(t)$ = ryzyko w czasie t

$h_0(t)$ = ryzyko podstawowe w czasie t

x = macierz współzależności

v = wektor parametrów estymowanych

Zmienna czasu trwania jest liczbą lat pomiędzy wejściem jednostki na rynek pracy a jej wiekiem w momencie poszukiwania pierwszej pracy w sytuacji bezrobocia. Wartość tej zmiennej jest obliczona jako pomniejszony o 18 wiek respondenta w momencie poszukiwania pierwszej pracy. Powodem wybrania liczby 18 lat jest fakt, że w tym wieku większość osób w Polsce, które właśnie stały się pełnoletnie, rozpoczyna pracę zarobkową lub podejmuje studia wyższe. Dla respondentów, którzy nie doświadczyli sytuacji bezrobocia aż do ostatniej fali badań, czas trwania został obliczony jako wiek respondenta w 2003 lub

2008 roku pomniejszony o 18. Wartości zmiennej czasu trwania wahają się w granicach od 3 do 63. Zmienną zależną jest pierwsze szukanie pracy z sytuacji bezrobocia przyjęte jako 1, w innych sytuacjach 0 (zmienna zero-jedynkowa).

Przykładową analizę z użyciem regresji Coxa przedstawiono w Tabeli 4.

Tabela 4. Regresja Coxa sytuacji doświadczenia bezrobocia na “stare” i “nowe” segmenty rynku pracy, oraz na interakcję tych segmentów, przy poprawionych błędach standardowych

Zmienne niezależne	Współczynnik B	Błąd standardowy	Stopień ryzyka
Płeć (mężczyzna =1)	0,233 ⁺	0,132	1,263 ⁺
Wiek	-0,165 ^{***}	0,008	0,848 ^{***}
“Stare” segmenty rynku pracy			
<i>Nomenklatura</i>	-3,831 ^{**}	1,360	0,022 ^{**}
Przemysł ciężki	0,352 [*]	0,151	1,422 [*]
“Nowe” segmenty rynku pracy			
Nowo sprywatyzowana gospodarka	-0,106	0,181	0,899
Współczynniki współzależności			
<i>Nomenkl</i> *Nowo Sprywat	0,066 ^{**}	0,023	1,068 ^{**}
Przemysł ciężki*Nowo Sprywat	-0,919 ^{**}	0,355	0,399 ^{**}

N=1047; obcinane obserwacje = 720; logarytm pseudoprawdopodobieństwa = -2105.744;

Wald chi² (5) = 42.45

***p<.0,001; **p<.01; *p<0,01; +p<.0,01

Hipoteza, jaką testowano w przedstawionym modelu dotyczy wpływu starych segmentów rynku pracy – w szczególności nomenklatury i przemysłu ciężkiego – oraz nowych segmentów – prywatnej gospodarki – na ryzyko bezrobocia. Hipoteza jest taka, iż (a) osoby, które przed 1989 rokiem należały do nomenklatury mają mniejsze szanse doświadczenia bezrobocia, a osoby, które pracowały przed 1989 rokiem w przemyśle ciężkim mają większe doświadczenia bezrobocia, oraz (b) obecnie praca w sprywatyzowanej gospodarce zwiększa szanse utraty pracy – w porównaniu z sektorem państwowym. Hipotezy tej nie można odrzucić na podstawie danych.

Czy przejście do nowo sprywatyzowanej gospodarki nadal wpływa na ryzyko bezrobocia członków dawnej nomenklatury i byłych pracowników przemysłu ciężkiego. Dwa człony interakcyjne, pomiędzy (a) ‘nomenklaturą’ a ‘nowo sprywatyzowaną gospodarką’ oraz (b) między ‘przemysłem ciężkim’ a ‘nowo sprywatyzowaną gospodarką’ wyjaśniają ten związek.

Wartość pierwszego z tych członów jest statystycznie znacząca, a także drugiego - dotyczącego interakcji pomiędzy przemysłem ciężkim a nowo sprywatyzowaną gospodarką.

Ryzyko bezrobocia dla tych, którzy przed rokiem 1989 pracowali w przemyśle ciężkim, ale po zmianie systemowej zdołali znaleźć miejsce w prywatnym sektorze okazało się o około 60% niższe niż tych, którzy pozostali w przemyśle ciężkim, bądź rozpoczęli swą pracę zarobkową w nowym sektorze prywatnym, bądź też należeli do sektorów innych niż dwa omawiane. Uzyskane wyniki pokazują więc, że wpływ skutecznego wejścia w nowo sprywatyzowaną gospodarkę przekreśla negatywny wpływ zatrudnienia w przemyśle ciężkim w czasach komunizmu.

Używając regresji Coxa zostały potwierdzone hipotezy, iż posiadanie znacznego kapitału społecznego, aktywność polityczna, a także postawy merytokratyczne chronią przed bezrobociem; okazało się także, że gdy osoby o tych cechach popadną w bezrobocie mają one dużo lepsze szanse znalezienia nowej pracy. Szczegółowe analizy objęły też związane z rynkiem pracy determinanty sukcesu ekonomicznego (Tomescu-Dubrow 2012 - *Polish Sociological Review*), korelaty segmentacji rynku pracy (Tomescu-Dubrow 2013 - *International Journal of Sociology*), percepcję bezrobocia (Kunovich 2012 - *International Journal of Sociology*) i konsekwencje szczególnych form zatrudnienia (Mikucka-*International Journal of Sociology*) 2012 Tomescu-Dubrow 2013 - *Sociology*).

Jeden z najciekawszych rezultatów dotyczy tego, iż orientacja życiowa na przyszłość w czasie t zmniejsza ryzyko doświadczania bezrobocia w czasie $t+1$. Problem ten rozwiązano używając regresji panelowej, której wyniki przedstawione są w Tabeli 5. W modelu tym orientacja życiowa na przyszłość mierzona jest za pomocą indeksu skonstruowanego z pytań, czy respondent uważa, iż jego osobista sytuacja i sytuacja w kraju poprawi się w przyszłości i czy ocenia swoje nastawienie psychiczne pozytywnie.

Tabela 5. Regresja panelowa stanu bezrobocia na orientację przyszłościową, przy kontroli płci, wieku i wykształcenia

Zmienne	Stosunek szans	Współczynnik	Błąd standardowy	Statystyka z
Orientacja przyszłościowa	0,791	-0,252	0,085	-2.14
Płeć, 1 = mężczyzna, 0 =kobieta	1,131	0,139	0,295	0.47
Wiek (w latach)	0,912	-0,081	0,013	-6,24
Wykształcenie – lata nauki	0,858	-0,131	0,042	-3,11

Wald = 46,93

Przedstawione rezultaty w Tabeli 5 są oparte na logistycznym modelu stałych efektów – mixed effects logistic regression. Zawiera on 1875 obserwacji i 938 grup. Parametr losowych efektów wynosi 1.545, przy błędzie standardowym 0,289. Ogólnie rzecz biorąc dopasowanie modelu do danych jest akceptowalne.

Osoby reprezentujące orientację przyszłościową mają około 20 procent większe szanse uniknięcia bezrobocia niż osoby nastawione na teraźniejszość lub przeszłość. Jest tak przy kontroli wykształcenia i wieku, które to czynniki również działają w tym samym kierunku. Oznacza to wszakże, iż osoby z niskim wykształceniem i osoby młodsze bardziej narażone są na bezrobocie niż osoby wykształcone i starsze. W modelu tym wpływ płci nie jest statystycznie istotny.

Realizacja zasadniczego badania NONWORK

Badane Grupy

Dotychczasowe statystyczne analizy danych POLPAN pokazały, iż jeżeli robotnicy przemysłu ciężkiego i przedstawiciele nomenklatury kiedykolwiek utracili pracę to zwykle w wyniku *zmian strukturalnych* – tj. likwidacji całych zakładów pracy lub ich daleko idących przekształceń. Część tych osób już nigdy nie znalazła zatrudnienia. Do dalszego badania wybraliśmy 30 takich przypadków (Grupa A). Kategorią kontrastową są przypadki, gdy po „bezrobociu strukturalnym” osoby znalazły pracę w okresie sześciu miesięcy i tę pracę utrzymały co najmniej przez pięć lat (N = 30, Grupa B).

„Bezrobocie strukturalne” obejmuje tylko część osób tracących pracę (mniej niż 30%). Aby stwierdzić, czy jego skutki są różne niż w innych relewantnych przypadkach, dobraliśmy inne grupy: spośród osób, które w jakimś momencie pozostawały bez zatrudnienia z nie-strukturalnych przyczyn wybraliśmy 30 takich, które pozostają bez pracy (Grupa C-1) i 30 takich, które pracę znalazły (Grupa D-1).

Wszystkie te cztery grupy składają się z osób, które doświadczyły bezrobocia. Do badań połączyliśmy wszystkie przypadki takie przypadki z badania POLPAN dodając rezerwę. Dla wszystkich tych grup jest jeden wspólny kwestionariusz. Razem w założonej próbie było 171 przypadków, z których zrealizowano 113, co daje 66 procent realizacji. Jest to wybik zgodny z praktyką socjologicznych badań akademickich.

Wśród osób, które w jakimś momencie pozostawały bez zatrudnienia z przyczyn nie-strukturalnych znajdują się szczególne kategorie, które – jak pokazują nasze wstępne analizy – zasługują na uwagę. Przede wszystkim trzeba podkreślić, że nasza definicja bezrobocia jest szersza niż często przyjmowana w statystyce siły roboczej, która dodaje konieczne warunki „utraty pracy” lub „niemożności znalezienia pracy po ukończeniu nauki”. Znaczna część potencjalnej siły roboczej nie spełnia tych warunków, choć część osób do niej należących jest gotowa podjąć pracę. Nasz projekt jest jednym z nielicznych, które uwzględnia kategorię kobiet, których głównym zajęciem jest zajmowanie się domem (Grupa C-2, docelowe N = 40). Zrealizowano 39 wywiadów. Dla tej grupy stosowano oddzielny kwestionariusz.

Tabela 6 zawiera opis próby zrealizowanej. W trzech przypadkach istnieje niezgodność między stanem ustalonym w wywiadach z 2012 roku a „zeznaniem” tych samych respondentów w 2008 roku. Przypadki te wyeliminowano w dalszych analizach.

Tabela 6. Realizacja próby

Wyniki z 2012	Grupy 1-4	Grupa 5	Ogółem
	Próby zakładane (dane z 2008)		
Nie był/a bezrobotny	3	0	3
Pracuje	69	8	77
Nie pracuje	34	0	34
Zajmuje się domem	7	31	38
Ogółem	113	39	152

	Mężczyźni	Kobiety	Ogółem
Nie był/a bezrobotny	2	1	3
Pracuje	32	45	77
Nie pracuje	15	19	34
Zajmuje się domem	0	38	38
Ogółem	49	103	152

Dodatkową kategorią – unikalną – są osoby, które po okresie bezrobocia wyjechały za granicę. Przeprowadzając badania POLPAN w 2008 zidentyfikowaliśmy osoby, które we wcześniejszym okresie pozostawały bez pracy, a które w czasie badania przebywały za granicą i – w konsekwencji – nie wzięły w nim udziału. Wybrano 53 przypadki osób, które w 2008 przebywały za granicą. Dla tych przypadków staro się ustalić co te osoby robiły przed wyjazdem i – o ile to możliwe – co robią teraz. Dyspozycje do zbierania informacji na ten temat stanowiły osobne narzędzie badawcze. Informacje zebrano tylko o 17 osobach.

Narzędzia badawcze

Ankieterzy mieli do dyspozycji trzy narzędzia badawcze:

1. Kwestionariusz wywiadu STRATEGIE ŻYCIOWE OSÓB, KTÓRE DOŚWIADCZYŁY BEZROBOCIA. GRUPY 1-4 (A, B, C1, D1). Kwestionariusz załączony.
2. Kwestionariusz wywiadu STRATEGIE ŻYCIOWE OSÓB, KTÓRYCH GŁÓWNYM ZAJĘCIEM JEST LUB BYŁO ZAJMOWANIE SIĘ DOMEM.

GRUPA 5 (C-2)

3. Dyspozycje do zwiadu CO ROBIŁY I CO ROBIĄ OSOBY, KTÓRE W 2008 ROKU PRZEBYWAŁY ZA GRANICĄ

Każde z dwóch pierwszych narzędzi, dotyczących BEZROBOCIA oraz ZAJMOWANIA SIĘ DOMEM JAKO GŁÓWNYM ZAJĘCIEM, składa się z 17 części (łacińskie litery A do R). Części A-D mają podobną strukturę, choć dotyczą bezrobocia (narzędzie 1) i zajmowania się domem (narzędzie 2). Natomiast części E, G-R zawierają w zasadzie te same pytania, przy czym w kwestionariuszu dla osób doświadczających bezrobocia zastosowano formę dla obu płci (P. dla Pan/Pani), a w kwestionariuszu dla osób zajmujących się domem formę odpowiednią dla kobiet (Pani).

Kwestionariusze zawierają instrukcje definiujące potencjalnych respondentów. W obu kwestionariuszach część A ma za zadanie (a) upewnić się, że rozmawiamy z właściwą osobą, tzn. spełniającą kryteria podane w instrukcji kwestionariusza, oraz (b) wybrać odpowiednią część B, C lub D. Potem następują części E-R. Instrukcja w kwestionariuszach podaje też najważniejsze informacje dotyczące zapisu.

Jeżeli chodzi o dyspozycje do zwiadu CO ROBIŁY I CO ROBIĄ OSOBY, KTÓRE W 2008 ROKU PRZEBYWAŁY ZA GRANICĄ, to podano w nich poszukiwane informacje. Nie jest istotne, jak te informacje zostały zebrane, jeśli są one w ogóle wiarygodne. Tej części w ogóle nie omawiamy w materiałach warsztatowych.

Realizacja badania w terenie

Badanie zostało zrealizowane przez Ośrodek Realizacji Badań Socjologicznych (ORBS) przy Instytucie Filozofii i Socjologii PAN. Przed badaniami odbyło się intensywne szkolenie instruktorów terenowych. Instruktorzy ci prowadzili następnie szkolenia ankierów.

Wywiady zostały przeprowadzone w styczniu, lutym i marcu 2012 roku. Ogólnie 32 ankierzy przeprowadzili 152 wywiady (113 z osobami, które doświadczyły bezrobocia, i 39 z osobami, których głównym zajęciem w przeszłości było zajmowanie się domem). Średnio na ankiera przypada 4,75 wywiadu, ale 12 ankierów przeprowadziło po 1-2 wywiady, a czterech ankierów przeprowadziło 10 lub więcej wywiadów.

Wywiady według kwestionariuszy dla osób, które doświadczyły bezrobocia i dla kobiet-gospodyń domowych były ustrukturalizowanymi wywiadami wolnymi. Oznacza to, iż z pewnym wyjątkiem pytania nie były odczytywane *verbatim*, a zostały dostosowane do konwersacyjnego stylu rozmowy – tak, aby uzyskać poszukiwane informacje (zawarte w treści pytania). Wyjątek stanowiły pytania testowe, wymagające odczytywania pytań tak, jak zostały one sformułowane. Pytania te są odbierane jako trudne.

Niektóre wywiady były nagrywane. Oczywiście proszono respondenta o zgodę. Jeżeli respondent nie wyraził takiej zgody wywiad był przeprowadzany bez nagrywania. Odmówiło nagrywania 75 respondentów. Natomiast 66 respondentów zgodziło się na nagrywanie całości lub prawie całości rozmowy. W niektórych przypadkach respondenci (9 osób) wyrazili zgodę na nagrywanie tylko niektórych wypowiedzi.

Większość wywiadów (106) została przeprowadzona bez udziału osób trzecich. Jednakże w 25 przypadkach osoby trzecie były obecne przez cały czas trwania wywiadu. Stopień, w jakim warunki przeprowadzenia wywiadu mają wpływ na odpowiedzi respondentów stał się przedmiotem metodologicznej analizy. Wynik jest taki, iż obecność osób trzecich powoduje zakłócenia komunikacyjne, ale tylko dla osób z niskim wykształceniem

Rezultaty nowego badania NONWORK

Bezrobocie i poszukiwanie pracy

Wyniki badania NONWORK potwierdziły wiele znanych hipotez i stwierdzeń - budowanych na podstawie badań eksploracyjnych - na temat polskiego rynku pracy i występujących na tym rynku uwarunkowań kulturowych. Stwierdzono, że osoby, które cztery lata wcześniej były bezrobotne, a w chwili badania NONWORK miały już pracę, wyraźnie dzieliły się według płci ze względu na to, jak długo trwał ich ostatni okres pozostawania bez pracy: w przypadku mężczyzn było to przeciętnie 1,11 roku, a w przypadku kobiet – 2,96 lat. Są to wyższe estymacje niż w badaniu POLPAN, ale wynika to z różnic w technikach poszukiwania informacji oraz technikach obliczeniowych.

Tabela 7. Długość okresu poszukiwania pracy (ostatniego okresu bezrobocia) lub pozostawania bez pracy

Kategorie respondentów w 2012 roku	Płeć	Długość ostatniego okresu bezrobocia	Długość okresu bez pracy
Pracuje	Mężczyźni	1,1	-
	Kobiety	3,0	-
	Ogółem	2,2	-
Nie pracuje	Mężczyźni	-	4,5
	Kobiety	-	3,3
	Ogółem	-	3,8
Zajmuje się domem	Kobiety	-	13,0
	Ogółem	-	13,0

Następne tabele – Tabele 6-9 – dotyczą osób, które poszukiwały pracy w chwili badania, tj. w lutym 2012 roku. Spośród tych osób, które w 2008 roku były bezrobotne, ale pracowały cztery lata później aż 23, 4% w dalszym ciągu poszukuje pracy, gdyż nie znalazły takiej, którą uważają za odpowiednią. Wśród tych, które kwalifikują się jako bezrobotne – według kryteriów przyjętych w projekcie – nie wszystkie poszukują pracy, a tylko 88,2%. Szczególnie interesującą jest kategoria kobiet zajmujących się domem, gdyż aż prawie jedna trzecia z nich poszukuje pracy.

Tabela 8. Odsetek osób poszukujących pracę w 2012 roku

Kategoria respondentów w 2012 roku	Procent poszukujących pracy	N=100%
Pracuje	23,4	77
Nie pracuje	88,2	34
Zajmuje się domem	31,6	38
Ogółem	40,3	149

Isnieją duże różnice między wyróżnionymi kategoriami respondentów w zakresie deklarowanych umiejętności (por. Tabela 9). Poza formalnymi kwalifikacjami i doświadczeniem, w badaniach wyróżniono miękkie umiejętności – takie, jak punktualność, sprawność w komunikacji z ludźmi, zdolność do uczenia się), oraz twarde – które oznaczają wiedzę związaną z danym zawodem. Najczęściej miękkie umiejętności podkreślali pracujący. Ci, co nie pracują szczególnie często wymieniali twarde umiejętności, co przypuszczalnie kompensuje rzadsze wskazywanie na formalne kwalifikacje. Dodać do tego trzeba – co nie jest uwidocznione w Tabeli 9 - niemal wszystkie osoby, które deklarowały całkowity brak kompetencji oraz umiejętności – zarówno miękkich (m.in. punktualność, umiejętność komunikacji z ludźmi, zdolność do uczenia się), jak i twardych (wiedza związana z danym zawodem) – były płci żeńskiej.

Tabela 9. Wybrane deklarowane umiejętności osób poszukujących pracy w 2012 roku

Kategoria respondentów w 2012 roku	Miękkie umiejętności	Twarde umiejętności	Formalne kwalifikacje	Doświadczenie	Żadne
	Dane w procentach				
Pracuje	38,1	42,9	42,9	23,8	0
Nie pracuje	6,1	75,8	27,3	48,5	3,0
Zajmuje się domem	20,6	50,0	14,7	29,4	14,7
Ogółem	19,3	58,0	26,1	35,2	6,8

Zdecydowanie najpopularniejszym sposobem poszukiwania pracy jest korzystanie z pomocy rodziny i znajomych: tym sposobem posługuje się blisko 72% ogółu poszukujących nowego zatrudnienia (por. Tabela 10). Z pomocy urzędu pracy korzysta ogółem 60%. Nie korzystają tego właściwie osoby zatrudnione i szukające lepszej pracy – tu odsetek wynosi ledwie 28%, co może wynikać z faktu nie tylko niechęci do urzędu jako takiego oraz braku wiary w jego użyteczność, ale także braku wiedzy i świadomości, że zatrudniony także może szukać tam pomocy.

Tabela 10. Sposób poszukiwania pracy w 2012 roku

Kategoria respondentów w 2012 roku	Przez rodzinę i znajomych	Urząd pracy	Osobiste kontakty z firmą	Ogłoszenie	Ile osób proszono o pomoc (średnio)
	Dane w procentach				
Pracuje	61,1	27,8	50,0	72,2	8,1
Nie pracuje	83,3	73,3	46,7	76,7	11,3
Zajmuje się domem	58,3	75,0	41,7	41,7	5,5
Ogółem	71,7	60,0	46,7	68,3	9,9

Preferowane warunki pracy wśród osób poszukujących pracy

Według Tabeli 11, zdecydowanie najchętniej poszukiwaną formułą zatrudnienia był zwykły etat (bezterminowa umowa o pracę). Podając preferowaną liczbę godzin pracy tygodniowo osoby najostrożniejsze (kobiety zajmujące się domem) deklarywały optymalną liczbę na poziomie 38,8 godziny. Na drugim biegunie byli niepracujący mężczyźni, którzy byli gotowi pracować w sumie 46,4 godziny (czyli przy 5-dniowym tygodniu pracy: 9,3 godziny dziennie). Zatem można wysnuć wniosek, że myślimy o zatrudnieniu w kategoriach etatu i dopasowujemy swoje oczekiwania do takiego właśnie standardu zatrudnienia – osób szukających 3/4 czy 1/2 etatu jest ciągle bardzo niewiele. Pojawia się więc samonakręcający się mechanizm: firmy nie oferują częściowych etatów, bo nie ma na nie chętnych, a chętni się nie pojawiają, bo nie ma na rynku zbyt wielu ofert częściowych etatów.

Kobiety okazywały znacznie niższe aspiracje w zakresie potencjalnych zarobków: pracujący, ale ciągle poszukujący lepszej pracy mężczyźni za minimalną akceptowalną płacę uznawali 2990 zł, a kobiety w tej samej sytuacji – 1875 zł netto (o 37% mniej); wśród niepracujących i jednocześnie poszukujących zatrudnienia te liczby układały się podobnie: 2188 zł w przypadku mężczyzn i 1588 zł (o 28% mniej) w przypadku kobiet.

Tabela 11. Preferowane warunki pracy w 2012 roku

Kategoria respondentów w 2012 roku	Etat, na czas nieokreślony (% btak)	Godz./tydz. (średnio)	Minimalna akceptowalna płaca (średnio)		
			Mężczyźni	Kobiety	Ogółem
Pracuje	66,7	41,6	2990	1875	2494
Nie pracuje	90,0	43,3	2188	1588	1848
Zajmuje się domem	75,0	38,8	-	1350	1350
Ogółem	80,0	41,9	2537	1573	1943

Podobnie silne różnice wystąpiły między grupami społeczno-zawodowymi zajmującymi krańcowe pozycje w hierarchii dochodów, czy między osobami z wykształceniem podstawowym i wyższym. Wyniki tego rodzaju analiz znalazły się w przygotowanych publikacjach do czasopism (np. Kołczyńska i Słomczyński 2013 - *International Journal of Sociology*), w portalach internetowych (np. Komuda 2012 dla bezrobocie.org.pl, w szczególności także wiadomosc/779662.html), oraz na stronie projektu (np. Tomescu-Dubrow, Słomczyński i Kołczyńska dla nonwork.wordpress.com, patrz Tabele). Szczególnie istotne jest połączenie badań NONWORK (przeprowadzonych w 2012 roku) z POLPAN-2013 (por. Kiersztyn 2013 - *International Journal of Sociology*).

Subiektywna ocena liczby godzin przeznaczanych na pracę i czas wolny

Niezależnie od podgrupy, kobiety deklarowały zawsze pracowały więcej a średnia różnica między płciami wynosi ponad 21 godzin tygodniowo, czyli przeciętnie 3 godziny każdego dnia (por Tabela 12). Natomiast charakterystyczną właściwością niepracujących mężczyzn były niskie zaangażowanie czasowe w prace domowe (nie więcej niż 15 godzin, nie zależnie od tego, czy mężczyzna pracuje zarobkowo, czy nie). nadmiernej ilości wolnego czasu – rekordowe deklaracje wydatków na poza domem, czy nie. W Tabeli 12 zwraca też uwagę fakt, iż najwięcej czasu na prace domowe poświęcają te kobiety, które tylko poszukują pracy - 71.5 godzin tygodniowo, więcej niż kobiety zajmujące się domem.

Tabela 12. Czas spędzony na pracy zarobkowej i bezpłatnej pracy w domu

Kategoria respondentów w 2012 roku	Płeć	Praca główna	Prace dorywcze/ dodatkowe	Prace domowe	Ogółem
		Przeciętna liczba godzin na tydzień			
Pracuje	Mężczyzna	44.0	0.7	14.8	59.4
	Kobieta	36.7	0.8	35.2	72.7
	Ogółem	39.7	0.7	26.7	67.2
Nie pracuje	Mężczyzna	-	5.6	14.1	19.7
	Kobieta	-	2.1	71.5	73.7
	Ogółem	-	3.7	46.2	49.8
Zajmuje się domem	Kobieta	-	1.0	58.5	59.5
	Ogółem	-	1.0	58.5	59.5

Wycena czynności domowych

Zaskakujące okazały się dane, które dotyczyły wyceny wartości prac domowych. W kwestionariuszu była zawarta bateria pytań z prośbą o wycenę poszczególnych czynności, jakie respondenci wykonują w domu. W Tabeli 13 podano zbiorcze szacunki dla wszystkich czynności. Jest to jedno z pierwszych oszacowań wartości rynkowej prac domowych obliczone według takiej metodologii, opartej na subiektywnych ocenach.

Średnio ankietowani wyceniali wartość prac domowych na 15,4 zł za godzinę. Okazuje się przy tym, że przy tym że respondenci wycenili wartość prac domowych podobnie, jak wycenia ich wartość rynek. Trzeba przy tym zwrócić uwagę, że ta metoda pozwoliła oszacować wartość pracy wykonywanej przez kobiety zajmujące się domem na 3033 zł miesięcznie. Szacując wartość pracy domowej kobiet niepracujących za pomocą tej samej metody, czyli mnożąc wycenę godziny takiej pracy przez liczbę godzin, jakie deklarowały przepracowują w miesiącu, uzyskamy kwotę jeszcze większą: 4401 zł. To jest 2,5-krotnie

więcej, niż wynosi faktyczny, uzyskiwany w gotówce, dochód gospodarstwa domowego tych kobiet.

Tabela 13. Wycena pracy w domu

Kategoria respondentów w 2012 roku	Płeć	Prace domowe średnio zł/godz	Prace domowe wartość zł/miesiąc	Wartość prac domowych / dochody gospodarstwa
		W złotych		
Pracuje	Mężczyzna	16,9	1026	0,25
	Kobieta	16,2	2257	0,67
	Ogółem	16,5	1745	0,49
Nie pracuje	Mężczyzna	14,1	775	0,36
	Kobieta	16,5	4401	2,45
	Ogółem	15,5	2801	1,54
Zajmuje się domem	Kobieta	13,3	3033	1,41
	Ogółem	13,3	3033	1,41
Ogółem	Mężczyzna	16,0	946	0,29
	Kobieta	15,1	2945	1,31
	Ogółem	15,4	2314	0,99

Czynniki radzenia sobie w sytuacji bezrobocia

Analiza ilościowa została uzupełniona analizą jakościową, która posłużyła do identyfikacji czynników radzenia sobie w sytuacji bezrobocia, a w szczególności znajdowania – lub nie – nowej pracy. Okazało się, iż czynniki, jakie są przypisywane przez respondentów jako przyczyny ich bezrobocia nie różnią się między tymi, którzy zostali w sytuacji bez pracy ze względów strukturalnych – grupowe zwolnienia z pracy, likwidacja zakładów pracy – jak i tymi, którzy znaleźli się w tej sytuacji z innych powodów. Obie grupy w prawie równym stopniu przypisują podobne przyczyny – zwasze zewnętrzne w stosunku do nich samych. Nie różnicuje to tych grup w atrybucji – co w projekcie zakładano jako istotny czynnik wpływający na wychodzenie z bezrobocia.

Analizując subiektywne definicje sytuacji życiowych starano się także odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu osoby, które pozostają bez pracy angażują się w aktywności polityczne i społeczne. Tego rodzaju analizy jakościowy zawarte są w szczegółowych opracowaniach (np. Dubrow 2013 i Andrejuk 2013, oba artykuły dla *International Journal of Sociology*). Pytanie, jak gospodynie domowe w Polsce definiują i postrzegają kwestie aktywności społecznej i politycznej oraz jak te deklaracje mogą przekładać się na rzeczywistą aktywność społeczno-polityczną jest ważne, gdyż teoretycznie mają one sporo czasu, który mogłyby poświęcić aktywności społeczno-zawodowej. Analiza oparta na 38 wywiadach przeprowadzonych z kobietami, które nie są zatrudnione oraz dla których główną

formą aktywności jest zajmowanie się domem dostarczyla interesujących informacji. Okazało się, że wiele respondentek zostało gospodyniami domowymi z powodu problemów ze znalezieniem pracy; postrzegają to jako degradację, wykonywanie zadań, które nie są tak wartościowe, jak zadania osób zatrudnionych. Niska samoocena oraz marginalizacja w wielu obszarach życia wpływa na niski poziom uczestnictwa w polityce i słabe zaangażowanie społeczne. Jednocześnie stwierdzono, iż aktywność polityczna jest często definiowana przez respondentki jako szczególnie duże zaangażowanie („bycie politykiem”). W rezultacie niektóre gospodynie domowe nie doceniają swoich własnych aktywności na szczeblu gminnym (samorządowym). Wszakże nawet w tych przypadkach aktywność społeczno-polityczna nie jest czymś, co „zastępuje” – w sensie czasowym i stopnia zaangażowania – zatrudnienie, chociaż tego zatrudnienia nie ma.

Zakończenie

Projekt NONWORK miał na celu (1) prawidłowe oszacowanie, dla różnych grup społecznych, prawdopodobieństw popadania w bezrobocie oraz „wychodzenia” z bezrobocia, a także (2) identyfikację czynników, które sprzyjają znalezieniu i utrzymaniu pracy po okresie bezrobocia. Dokonano tego w oparciu o materiały badania POLPAN 1988-2008 wykorzystując nowoczesne techniki opracowywania danych surveyowych: regresję Coxa i regresję panelową.

Zasadnicze i nowe badanie NONWORK pozwoliło pogłębić wiedzę na temat doświadczeń ludzi na rynku pracy i pozostawania w sytuacji bez pracy. Skupiono się na zagdzeniach poszukiwania pracy, warunków jakich oczekują osoby poszukujące pracy, a także na wartości czynności, jakie ludzie wykonują poza pracą w domu. Analiza subiektywnych definicji sytuacji życiowych, w jakich znajdują się ludzie w różnych fazach kariery zawodowej doprowadziła do interpretacji mechanizmów, które zawierają czynniki wpływające na bezrobocie i znajdowanie zatrudnienia.

Nowością jest subiektywna wycena czynności podejmowanych w domu. Jest to szczególnie ważne dla kategorii osób, które pozostają – z formalnego punktu widzenia – poza rynkiem pracy. Ich faktyczny udział w dochodzie narodowym jest znaczny, chociaż nie jest ujęty w dostępnych oficjalnych statystykach.

Cytowane prace

Andrejuk, K. 2013. Social and Political Activity of Housewives: Does the Status of Not-Being Employed Matter? *International Journal of Sociology* (submitted).

Dubrow, J. K. 2013. How I Lost My Job: Qualitative Experiences on the Contemporary Polish Labor Market. *International Journal of Sociology* (submitted).

Kiersztyn, A. 2013 Long Term Labor Market Outcomes of Formerly Jobless Individuals:

- How to Get the „Right” Job, not Just Any Job? *International Journal of Sociology* (submitted).
- Kiersztyn, A. 2013. Stuck in a Mismatch? The Persistence of Overeducation During Twenty Years of the Post-Communist Transition in Poland. *Economics of Education Review* 32(1):78-91
- Kiersztyn, A. 2012. Employment Instability: A Dynamic Perspective. *International Journal of Sociology* 42(1):6-30.
- Kołczyńska, M. i K. M. Słomczyński, 2013. On the Job Market – Out of the Job Market: Current Employment, Unemployment, and Housework. *International Journal of Sociology* (submitted).
- Kunovich, R. 2012. Perceived Unemployment: The Sources and Consequences of Misperception.” *International Journal of Sociology* 42(4):100-23.
- Mikucka, Małgorzata. 2013. The Transition to Insecurity: Employment Dynamics and Its Sociodemographic Differentiation. *International Journal of Sociology* 42(4):71-99.
- Słomczyński K. M. i K. Janicka. 2005. Pęknięta struktura społeczna. W: M. Jarosz (red.) *Polska, ale jaka?* Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Słomczyński K. M. i K. Janicka. 2008. Polarized Social-Class Structure: On the Matthew Effect and Increasing Inequality. *Polish Sociological Review* 4(164): 341-357.
- Tomescu-Dubrow, I. 2012. Effects of Future Orientations on Income Attainment and Social Class: An Analysis of Polish Panel Data. *Polish Sociological Review* 4(176): 519-536.
- Tomescu-Dubrow, I. 2013. Risk of Unemployment and Labor Market Segmentation and During the Structural Economic Changes. *International Journal of Sociology* (submitted).
- Tomescu-Dubrow, I i J. K. Dubrow. 2013. Experiences on the Labor Market: A Summary of the Recent Research. *International Journal of Sociology* (submitted).